

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВАЛЕОЛОГІЇ

УДК 613

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПРОЯВ ДУХОВНОСТІ

Гончаренко М. С., Нечерда В. Б.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Харків, Україна

У статті йдеться про визначну роль в історичному процесі таких понять як дух, духовність. Наше буття у суспільстві є передусім духовним буттям. Все інше – вчення і теорії, стереотипи і традиції, сфера матеріальних відносин – лише зовнішні прояви духовності людини. Розглядається поняття «духовне здоров'я особистості» і розкривається значення толерантності як суттєвого фактору загальної духовності особистості. Розкривається необхідність формування навичок толерантного мислення й поведінки, здорових міжлюдських стосунків. Саме терпимість до Іншого, Несхожого, Чужого, толерантність є важливим фактором духовного розвитку особистості і водночас одним із найвеличніших проявів людського духу. Наводиться аналіз різноманітних теорій минулого про історичну і культурну цінність концепції толерантності. Акцентується увага на важливості переходу нашого суспільства і всієї світової снільноти до іншого якісного стану – макроедності персоналій, що активно взаємодіють на основі загальноновизнаних принципів толерантності.

Ключові слова: толерантність, дух, духовність, особистість, толерантне мислення і поведінка.

В статье речь идёт о выдающейся роли в историческом процессе таких понятий как дух, духовность. Наше бытие в обществе, прежде всего, является духовным бытием. Всё остальное – учения и теории, стереотипы и традиции, сфера материальных отношений – только внешние проявления духовности человека. Рассматривается понятие «духовное здоровье личности» и раскрывается значение толерантности как существенного фактора общей духовности личности. Раскрывается необходимость формирования навыков толерантного мышления и поведения, здоровых межчеловеческих отношений. Именно терпимость к Другому, Непохожему, Чужому, толерантность является важным фактором духовного развития личности и одновременно одним из величайших проявлений человеческого духа. Приводится анализ различных теорий прошлого об исторической и культурной ценности концепции толерантности. Акцентируется внимание на важности перехода общества и всего мирового сообщества в другое качественное состояние – макроединство персоналий, которые активно взаимодействуют на основе общепризнанных принципов толерантности.

Ключевые слова: толерантность, дух, духовность, личность, толерантное мышление и поведение.

The article addresses the major role of such notions as spirit and spirituality in the historical process. Our existence in society is primarily spiritual being. The rest – doctrines and theories, stereotypes and traditions, the

sphere of material relations – are but external manifestations of human spirituality. The paper looks into the notion “spiritual human health” and determines the essence of tolerance as an essential factor of general spirituality of a person. It proves the need to train the skills of tolerant thinking and behavior, healthy interpersonal relations. It is tolerance towards the Different, the Unlike, the Other, tolerance is an important factor of spiritual development of a person and at the same time one of the greatest manifestations of human spirit. The article provides analysis of different theories of the past about the historical and cultural value of the concept of tolerance, and of the attention devoted to the importance of transition of society and the whole world community to a different quality state – macrounity of personalities actively interacting based on the universally recognized principles of tolerance.

Keywords: tolerance, spirit, spirituality, person, tolerant thinking and conduct.

З самого початку виникнення суспільства дух, духовне відігравали визначну роль в історичному процесі, і духовна сторона людської історії займала першорядне місце у дослідженнях великих мислителів, зокрема філософів і педагогів всіх часів і народів. Наше буття у суспільстві (від стосунків на рівні національному, міжетнічному, екологічному у межах всієї країни до більш звуженого міжгрупового, побутового спілкування, що стосується кожного з нас) є передусім духовним буттям, все інше – вчення і теорії, стереотипи і традиції, сфера матеріальних відносин – лише зовнішні прояви духовності людини, включення її до загального процесу широкого і багатогранного духовного життя суспільства. Духовність як проблема гармонійних стосунків людини із Всесвітом була, є і буде включена до сфери інтересів всіх галузей знання людини, закладена в основу всіх результатів її духовно-практичної діяльності й перш за все порушена там, де тема людини є одвічно наскрізною, традиційною і центральною – від світових релігій і філософських вчень з античності до початку XXI століття до новітніх освітянських розробок і педагогічних методик. Поняття «духовність» доволі складне та всеохоплююче і завжди мало безліч трактувань, що були головними аргументами на користь унікальності та універсальності людської особистості серед інших мешканців планети Земля, – від елементарної порядності до цілковитого самозречення й жертвності, яких досягали праведники та святі. Спільним у спробах висвітлення питання духовності і визначення її ступеня в окремої особистості був акцент на відсутності значення для духовності людини того зовнішнього, поверхневого, що шар за шаром накладається на неї приналежністю до того чи іншого етносу, соціальної групи, умовами життя в країні, специфікою побуту, взагалі часом, в якому вона живе і діє. Іншими словами, походження, виховання, освіта, матеріальна забезпеченість, ступінь суспільної реалізованості і безліч інших факторів, як неодноразово доводила історія людської цивілізації, безумовно важливих у бутті людини, не відіграють значної ролі або взагалі втрачають сенс, коли порушується проблема духовності.

В цій роботі автори спираються на дослідження М. Гончаренко, які доводять пов'язаність духовності як компонента першорядного значення з фізичним і психічним здоров'ям особистості, що надає змогу вводити поняття «духовне здоров'я особистості» [1, с. 19], і ставить за мету розкрити значення толерантності як суттєвого фактору загальної духовності особистості, довести й показати необхідність формування навичок толерантного мислення й поведінки, здорових міжлюдських стосунків – одного з аспектів здорового образу життя у світі, що стане запорукою демократичної взаємодії сучасної молоді в реаліях XXI віку.

Акцентування уваги на толерантних установках, як частини внутрішнього позитивного потенціалу свідчить про соціальний аспект духовного здоров'я – гармонійну взаємодію суб'єктів в рамках спільноти. Про домінуюче духовне начало особистості й цілісність її ества наголошують дослідники Ф. Лазарев і М. Трифонова, на думку яких основою здоров'я людини, що забезпечує існування такої єдності, як стійка гармонія тілесного, соціального і духовного рівня є «духовно-практична, ціннісна свідомість людини, її «всесвіт духу», з тими чеснотами, які вона формує і культивує в собі» [2, с. 40].

Наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених довели: покращання фізичного і психічного здоров'я прямо пов'язане з покращанням духовного, різке зростання смертності населення, а отже, вимирання є наслідком бездуховності. Про це свідчать розвідки

І. Гундарова: «головні причини депопуляції лежать у духовній сфері: депресія і втрата смислу життя, озлобленість через... безкарність зла, моральна деградація через всевладдя грошей, культ насильства і розбещеність» [3, с. 584]. Саме бездуховність сприяє поширенню таких актуальних проблем сучасності, як наркоманія, алкоголізм, проституція, СНІД, статева дезорієнтація та ін., що стають певними проявами кризи духовності.

Ступінь розвиненості духовності стає визначальною у справі визначення системи цінностей, установок і мотивів поведінки індивіда в суспільстві, пов'язаній із розумінням загальнолюдських істин добра, любові краси і терпимості.

Саме терпимість до Іншого, Несхожого, Чужого, толерантність є важливим фактором духовного розвитку особистості і водночас одним із найвеличніших проявів людського духу. Толерантність можна вважати і загальнолюдською цінністю, і якістю поведінки, і етичною нормою, і філософською категорією, і вимогою та метою педагогічної науки. Це той духовно-моральний компонент загальної культури особистості, без якого неможливим є існування феномену духовності. Це усвідомлення відмінності іншого і намагання зрозуміти його цінності та особливості світогляду, не поблажливість, але й не байдужість, не мовчазна терплячість до спотворених форм поведінки людей, проте й не вседозволеність, що часто межує з агресією й неодмінно призводить до прихованих чи відверто виражених конфліктів. Це передусім визнання права кожної людини на самобутність, неповторність її внутрішнього світу.

В сучасній цивілізації проблема толерантності є загальнозначимою і актуальною і в наш час давно вже перестала бути проблемою однієї певної сфери життя. В умовах полікультурності суспільства, що загострюється за рахунок міграції населення, загострення міжконфесійних конфліктів, постійно порушуваним питанням національних стосунків і ставлення до різних мов і традицій на території однієї держави, а також безконтрольним всесвітнім поширенням насильства і тероризму, вагомість і глибину зазначеної проблематики важко переоцінити. Усвідомлення, що в нашому світі «розмаїття і складність – це найважливіші засоби, «винайдені» природою для збереження і стабільності тих чи інших утворень матеріального світу і земного життя зокрема» [4, с. 27], що «перебуваючи джерелом протиріч і конфліктів, різноманітність і культурна гетерогенність одночасно є умовою виживання людства, його єдино можливим «засобом існування» [5, с. 50], повинне стати першим і найважливішим кроком до формування гнучкого й динамічного толерантного мислення й поведінки і водночас внутрішньою опорою толерантності, як принципу морального буття особистості, завдяки якому людство – носій толерантної свідомості – отримає право (тепер вже повноцінне й виправдане) називатися у всесвіті розумною матерією.

Про історичну і культурну цінність концепції толерантності свідчить аналіз різноманітних теорій минулого – «Послання про віротерпимість» Джона Локка, філософія ненасильства Льва Толстого, зокрема робота «Не убий», «Паломництво до ненасильства» Мартина Лютера Кінга, теорії толерантності в рамках філософії Миколи Бердяєва («Кошмар злого добра») і Альберта Швейцера («Життя і думки») та багато інших, що представляють багатство концепцій, на яких може бути засновано толерантну свідомість. У Джона Локка питання толерантності, як свідчить назва його дослідження, розроблялося у потоці актуальних проблем релігійного життя, точніше, релігійних конфліктів XVIII століття [6]. Філософ вважав, що слід дуже чітко розрізняти приватне й публічне життя людей і відстоював позицію відвертого невтручання держави в особисте життя людини. Оскільки віра є приватною справою кожного громадянина, то держава не повинна втручатися у питання віри за жодних умов, незважаючи на те, що релігія ніколи не була проявом суто приватного життя і завжди набувала політичного забарвлення. У світлі таких ідей і постає Локківська теорія толерантності, що, по суті, є чи не одним з перших філософських обґрунтувань меж толерантності.

Локк вважає, що є певний моральний закон природи, про який люди повинні мати уявлення і керуватися ним у своїх діях протягом життя. Але люди через власні пристрасті,

егоїзм закривають очі на закони природи, на мораль, і ці закони починають діяти в рамках спотвореної логіки. Щоправда, визнає Локк, існують люди, які не здатні жити, керуючись моральним законом, через свою розумову відсталість, нездатність до кінця розібратися в самих собі. У будь-якому випадку і ті, й інші опиняються поза законом, з ними не можна і не слід знаходитися в одному співтоваристві, бо вони не керуються базовими моральними принципами (наприклад, атеїсти). Тим, хто є глухим і сліпим до єдиного морального закону і не визнає його, не можна довіряти, а отже, на них не розширюється толерантність. Таким чином, моральна філософія Джона Локка порушує питання Іншого, Несхожого в суспільстві, осмислюючи і відкриваючи суть меж терпимості з позицій громадянина тієї епохи.

У контексті розробки теми толерантності видатними вченими й політичними діячами минулого й сучасності питання доцільних меж терпимості й суті терпіння було порушувало неодноразово і завжди набувало у суспільстві гостроти й злободенності. З одного боку, якщо насильство не зустрічає відвертого опору, воно отримує тенденції не тільки повторення, а й розширення. З іншого, нетолерантна поведінка у відповідь здатна спровокувати значне погіршення ситуації і ще більше загострення конфлікту. Апостоли етики ненасилля Л. Толстой, що висунув ідеал любові як практичну основу суспільного устрою, і М. Л. Кінг, що надихнув і практично керував ненасильницькою боротьбою американських негрів за громадянські права, обстоювали принцип неспротиву злу силою.

За Львом Толстим, для виживання людству необхідно «зрозуміти, визнати і впроваджувати у життя думку про те, що ми не покликані влаштовувати життя інших людей насиллям, котре неодмінно веде за собою вбивство, яке ми здійснюємо, у якому беремо участь, на якому будуємо вигоди свого життя, воно не може бути корисним ані іншим, ані нам самим, а, навпаки, тільки збільшує те зло, що ми хочемо викоринити [7, с. 197]. «Сатану не можна вигнати сатаною, неправду не можна очистити неправдою, і зло не можна подолати злом. Тому неспротив злу злом є єдиним засобом подолати зло. Він вбиває зле почуття і в тому, хто зробив зло, і в тому, хто поніс його [8, с. 169].

Мартин Лютер Кінг у своїй статті «Паломництво до ненасилля», звертаючись до короткого обговорення деяких основних аспектів філософії ненасильства, дає визначення шляхів ненасильницького спротиву: «Це – метод фізичної пасивності, але могутньої духовної активності. Це не пасивний неспротив злу, а активний ненасильницький спротив злу» [9, с. 198]. Ця позиція має багато спільного з етичними поглядами Бенедикта Спінози, який вважав, що всі афекти ненависті є поганими, ненависть збільшується взаємною ненавистю і, навпаки, може бути знищена любов'ю так, що згодом перейде у любов [10].

Такі ж переконання мав і Адам Сміт, який у своїй «Теорії моральних почуттів» наголошував, що обурення, що дійшло своєї крайньої межі – помсти, уявляється найпотворнішою з пристрастей людських і викликає у всіх людей жах і відразу [11].

На думку Кінга, що безсумнівно поділяв ці ідеї, атака має бути спрямована проти сил зла у набагато більшій мірі, ніж проти тих людей, яким довелося чинити це зло. Саме зло і тільки його намагається подолати учасник ненасильницького спротиву, і в жодному разі не тих людей, які стали жертвами цього зла. Кінцевою метою такої людини буде звільнення і примирення, створення співтовариства на принципах любові і взаєморозуміння. Основоположним за таких умов стає розуміння, що на боці справедливості є увесь світ. Ось чому той, хто вірить у ненасилля, глибоко вірить у майбутнє [9].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років XIX століття навколо толстовської Ідеї неспротиву злу насильством розгорілася полеміка, в якій брали участь І. Ільїн, М. Бердяєв та ін. І. Ільїн у книзі «Про спротив злу силою» визнавав не просто допустимість, а й необхідність боротися зі злом мечем. Він вважав, що до зла схильна кожна людина, це інстинкт, який живе у кожному з нас і тому пустив своє коріння і в суспільне життя. Духовне виховання має на меті подолати таку ваду, однак, коли виникне необхідність, людина має не миритися зі злом, бо примирення з ним також є злом. При цьому боротися можна будь-якими засобами, аби вони були ефективними [12].

На відміну від І. Ільїна М. Бердяєв вважав, що держава може й повинна обмежувати прояви зла у світі, проте за природою своєю вона безсила подолати зло і навіть не має такого завдання. Вимушена організація «загального щастя» є найстрашнішим злом, а не добром, бо виключає в себе любов до людини. І. Ільїн, на думку М. Бердяєва, не стільки хоче творити добро, скільки винищувати зло [13].

З позицією М. Бердяєва і особливо Л. Толстого і М. Л. Кінга схожі й роздуми Альберта Швейцера. У своїй розвідці «Благоговіння перед життям» він зауважує: «Людина, що віднині стала тією людиною, яка мислить, відчуває потребу ставитися до будь-якої волі до життя з тим же благоговінням, що і до своєї власної. Вона відчуває інше життя як частину свого. Благом вважає вона зберігати життя, допомагати йому, піднімати до вищого рівня життя, що здатне до розвитку, злом – знищувати життя, шкодити йому, пригнічувати життя, здатне до розвитку. Це і є головним абсолютним принципом етики» [14, с. 205] – етики благоговіння перед життям.

Ненасильство як переконання і життєва позиція не потребує спеціальної аргументації і промовистих доказів його необхідності як життєво необхідного орієнтиру людської цивілізації. Однак у нашу епоху ця, без сумніву, світла ідея може сприйматися, з одного боку, як побажання сучасному й установка майбутньому поколінню, з іншого – як красива і недосяжна мрія у вирі психологічного і суспільного життя людини XXI сторіччя. Останнє апелює до фактів побутової, соціальної, політичної нашої реальності, де толстовсько-кінгівський принцип або відверто не спрацьовує, або часто стає стимулюючим фактором наступного, навіть посиленого терору. Звісно, іноді виникає необхідність дати відсіч насильству з метою хоч трохи призупинити його, однак остаточно подолати зло тільки одним насильством неможливо і недоцільно, бо існує можливість заразитися самою ідеєю вітхозавітного принципу «око за око, кров за кров», забути про мораль і обов'язки цивілізованої людини. Кожна ситуація людського життя має свою, несхожу на попередню і наступну міру терпіння і межі толерантності, проте без виваженої і продуманої дози толерантності неможливим є вирішення будь-якого конфлікту. Усвідомлення цієї ідеї, активне впровадження її у свідомість сучасної людини немислиме за наших умов без подолання пропаганди грубої сили, відвертого егоїзму, кримінальної моралі й замість цього цілеспрямованого виховання культури толерантних взаємовідносин.

Духовна історія України представляє низку яскравих постатей, у сфері інтересів яких перебувала проблема толерантності. Значне місце в науковій спадщині видатних українських педагогів О. Духновича, І. Огієнка, Г. Ващенка відведене положенням про процес соціального становлення і розвитку особистості, морального виховання на принципах терпимості й поваги до навколишнього. Олександр Духнович вбачав зміст людського життя у творчій діяльності, завдяки якій людина може стати творцем своєї долі. Доля кожного, на його думку, залежить від спрямування розуму і духовних сил, від того, добрі чи погані справи чинить людина за допомогою вроджених здібностей. Не задоволення особистих потреб має переважати у діяльності людини протягом її життя, а інтереси суспільства, народу і батьківщини, духовний зв'язок з якими кожної особистості підкреслював дослідник. Серед основних завдань морального виховання Олександр Духнович вказує на необхідність прищеплення дитині та розвитку у неї таких позитивних задатків, як любов, людяність і товарицькість, щоб «змалечку звикали до мирного співжиття» [15, с. 50], а також чесності, правдивості, стриманості й терпимості. Григорій Ващенко необхідною умовою здорових стосунків людини із навколишньою дійсністю, її соціалізації вбачав у прагненні до самовдосконалення. Безліч позитивних рис характеру людині не даються від природи, а є наслідком її наполегливої роботи над собою, самопізнання і покращання своїх духовних якостей. Проте самовиховання неможливе без усвідомлення людиною мети свого життя: «Основна життєва мета, що її ставить перед собою людина, є рушійною силою в її діяльності. Відповідно до цієї мети, вона не тільки діє, а й виховує й перевиховує себе, себто формує свою особистість» [16, с. 92]. В основу виховання, на думку Г. Ващенка, мають бути

покладені загальнолюдські і національні цінності, зокрема, моральний закон утвердження добра і протидії злу, любов, правда і справедливість у стосунках людей.

Своєрідним лейтмотивом педагогічної діяльності Івана Огієнка є думка про те, що «власна духовність – то моральна атмосфера народу, яка оточує й виховує...» [17]. Нерозривний духовний зв'язок людини зі своєю родиною і батьківщиною – основа її духовності: «Ми зобов'язані конче берегти все своє, рідне, не поривати звичаєвих і духовних зв'язків зі своєю Батьківщиною, зі своєю родиною. Людина вбирає в себе все, що складає душу її народу, славу його перемоги, сором його поразок, гіркоту його рабства, скорботу і радість усіх попередніх поколінь. Мова, релігія, обряди, епос, народні пісні, мудрість попередніх віків, передання, казки, повір'я, – усе це склало людину, у нас – українець. Це її рідна стихія, її рідна кров» [17]. На думку вченого, одним з визначальних принципів виховання особистості є гуманізація виховного процесу, що включає повагу до молодої людини, розвиток кращих її духовних якостей і розумових здібностей, формування гармонійних стосунків з іншими на основі принципів гуманізму.

У наш час в Україні в рамках діяльності у сфері педагогіки толерантності, психолого-педагогічної науки в цілому засновано у 1997 році журнал «Педагогіка толерантності». Саме методика і практику виховання толерантності у міжлюдських стосунках, емоційної культури особистості, всебічного розвитку і укорінення позитивних і максимально можливого придушення негативних природних якостей людини автори досліджень у цій області вважають одним із найпотужніших засобів гуманізації суспільства. Ця проблема порушується на сторінках таких відомих і поважних видань, як «Освіта на Луганщині» (Грива О. Виховання толерантності особистості як соціально-педагогічне завдання. – 2002. – №1), «Освіта України» (Нікітук Є. Виховання духовності і толерантності молоді є основою розвитку сучасної освіти. – 2005. – 15 квітня), «Практична філософія» (Скубашівська Т. Проблема толерантності у зрізі міжкультурного діалогу. – 2004. – № 4) та ін. Створено міжнаціональний дитячий табір «Джерела толерантності», що діє в різних регіонах України, об'єднуючи підлітків Сходу і Заходу – представників різних народів і культур, навчаючи їх цивілізованого співжиття, взаємоповаги і взаєморозуміння.

В Росії цією проблемою займається Уральський міжрегіональний інститут суспільних наук, ним випущено збірник «Соціальна гетерологія і проблема толерантності» в рамках роботи напряму «Толерантність і полісуб'єктна соціальність» Уральського МІОН. Передмова до збірника представляє загальну концепцію, у річищі якої обертаються дослідження російських вчених: «уявлення авторів про толерантність як своєрідну «якість», форму динаміки суспільств, де сама можливість загального (консенсус, толерантність, світ) продукується наявністю розмаїття (у переконаннях, ідеологіях, позиціях)...» [18, с. 4]. Проблема толерантності розглядається тут в плані соціальної гетерології і з точки зору перспектив сучасної філософії відмінностей. Концептуальна розробка теорії толерантності як універсальної цінності знайшла своє відображення у навчальних курсах, що читаються в Уральському державному університеті, наприклад, спеціальний курс, присвячений проблемам гетерології («філософії іншого»), курс «Філософія толерантності, прав людини і демократії», спеціальний курс «Проблема толерантності в російській філософії», створено курс лекцій з міжконфесійного діалогу для студентів і аспірантів вузів та ін.

На теперішній час вивчення проблеми толерантності як вітчизняними, так і зарубіжними вченими відбувається за єдиною концептуальною схемою – зрозуміти світ у всьому його багатстві, розмаїтті і суперечливості, не вдаючись при цьому до неадекватності, спрощеності чи примітивізму в оцінках і судженнях.

Отже, мета роботи свідчить одночасно і про актуальність цього дослідження, в якому розглядається поняття толерантності, як необхідної якості поведінки людини ХХІ віку. В центрі уваги авторів – пошук особливого виміру сучасного життя: здатності співіснувати, одночасно розпізнаючи кожного, зокрема з унікальними, належними тільки йому нюансами природи. Акцентується увага на важливості переходу нашого суспільства і всієї світової

спільноти до іншого якісного стану – макроедності персоналій, що активно взаємодіють на основі загально визнаних принципів толерантності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко М. С. Валеологія в схемах / М. С. Гончаренко. – Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2003. – 187 с.
2. Лазарев Ф. Філософія здоров'я в сучасному світі / Ф. Лазарев, М. Трифонова // Стимуляція здоров'я: фактори, механізми та оздоровчі стратегії. – Радом, 2003. – С. 39–42.
3. Гундаров І. Якість життя в Росії: визначення, динаміка та шляхи корекції / І. Гундаров // Стимуляція здоров'я: фактори, механізми та оздоровчі стратегії. – Радом, 2003. – С. 582–585.
4. Моїсєєв Н. Н. Обґрунтування єдності (Коментарії до вчення про ноосферу) / Н. Н. Моїсєєв // Проблеми філософії. – 1988. – № 4. – С. 18–30.
5. Іванченко Г. В. Еволюційний сенс толерантності в культурі: теоретико-інформаційний підхід / Г. В. Іванченко // Соціальна гетерологія та проблема толерантності. Матеріали круглого столу. – Єкатеринбург : Видавництво Уральського МІОН, 2003. – С. 50 – 86.
6. Локк Джон. Послання про впертоїсть / Локк Джон. Сочинення в 3-х т. – Т. 2. – М. : Мисль, 1988. – 230 с.
7. Толстой Л. Н. Не вбивай / Л. Н. Толстой // Не можу мовчати. Збірник. – М. : Радянська Росія, 1985. – 525 с.
8. Толстой Л.Н. Про істині, життя та поведінку / Л. Н. Толстой. – М. : Наука, 1998. – 254 с.
9. Кінг М. Л. Єсть у мене мрія... Обрані твори та виступи / М. Л. Кінг. – М. : Наука, 1970. – 225 с.
10. Спиноза Бенедикт (Барух). Обрані твори / Бенедикт Спиноза. – Ростов-на-Дону, 1998. – 507 с.
11. Сміт Адам. Теорія моральних почуттів / Адам Сміт. – М. : Мисль, 1997. – 151 с.
12. Ільїн І. А. Опір злу силою / І. А. Ільїн // «Кризис цивілізації?» (Ротапринтне видання Всесоюзного гуманітарного фонду імені А. С. Пушкіна). – 1991. – № 4. – С. 59–97.
13. Бердяєв Н. А. Кошмар злого добра (Про книгу І. Ільїна «Опору злу силою») / Н. А. Бердяєв // «Кризис цивілізації?» (Ротапринтне видання Всесоюзного гуманітарного фонду імені А. С. Пушкіна). – 1991. – № 4. – С. 98–112.
14. Швейцер А. Життя та думки / А. Швейцер. – М. : Республіка, 1996. – 528с.
15. Духнович О. В. Народна педагогіка на користь шкіл та вчителів сільських / О. В. Духнович. – Частина 1. – Львів : Інститут Ставропігійський, 1857. – 91 с.
16. Ващенко Г. Г. Основні проблеми педагогіки майбутнього / Г. Г. Ващенко // Педагогіка толерантності. – 1998. – № 2. – С. 86–93.
17. Марушкевич А. Народна педагогіка та українознавство в спадщині Івана Огієнка / А. Марушкевич // Рідна школа. – 1994. – № 9. – С. 33–35.
18. Соціальна гетерологія та проблема толерантності. Матеріали круглого столу (Предисловіє). – Єкатеринбург : Видавництво Уральського МІОН, 2003. – С. 3–7.

УДК 613:574.132

ЗАКОНИ РОЗВИТКУ, ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗАКОНІВ

Євсєєва О. В.

Прилуцький гуманітарно-педагогічний коледж ім. І. Я. Франка

olgae54@mail.ru

В цій статті розглядається проблема взаємозв'язків законів розвитку здоров'я людини і проявів екологічних законів. Вказується, що закони розвитку різних природних систем вивчаються фізиками, біологами, екологами. Окремі з них пізнаються ще з шкільних років. Однак, закони розвитку людини відображають взаємодії складових не лише всередині її організму, а й людини із зовнішнім світом. Тому важливим є аналіз законів розвитку здоров'я людини в контексті екологічних законів, оскільки стан здоров'я населення України постійно погіршується. Означені прояви цієї тенденції – надвеликий рівень